

Inhoud

Inleiding 9

Ja! Maar...

Of: Het radicale kwaad

(Immanuel Kant, 1792) 21

De zoektocht naar het geluk 26

De vondst van de rede 34

In de doolhof van de dominante culturen 43

De neiging tot inconsequentie 48

Sceptisch optimisme 52

Als ik dat had geweten...

Of: De banaliteit van het kwaad

(Hannah Arendt, 1963) 64

Het onverwachte kwaad 66

Een nieuw type misdadiger? 71

Oppervlakkige bedrijvigheid 79

Consequent fatsoenlijk 96

De hoop in het denken gesteld 105

Dat mag je toch wel denken!

Of: Het academische kwaad 113

Voorbij de gedachteloosheid 119

Denkwijzen	131
De zich verspelende rede	136
De wil tot oprechtheid	148
Het is wel zo makkelijk om mondig te zijn	165
Van het kwade denken naar het kwaadaardige denken	187
Dat begrijpt u toch wel?	194
Empathie als wapen	204
Willige complottheoretici	208
De vernietiging van de oordeelskracht	216

Van de moraal 224

Dankwoord 231

Uiterst persoonlijke aanbevelingen voor verder lezen 233

Niets is zo simpel als de moraal. Geen licht dat ooit aan de mens is verschenen, heeft een fellere gloed verspreid en ons zo duidelijk de weg gewezen. Ondanks alle verhalen over het menselijke gewoel op aarde weet iedereen wat daarmee wordt bedoeld en we zijn daarvan des te meer doordrongen naarmate we het hartstochtelijker tegenspreken.

Eerbiedig het leven van alle mensen en probeer op zijn minst de wereld niet slechter achter te laten dan hoe je haar hebt aangetroffen.

Of in de vorm van een gebod:

Wanneer jouw manier van doen tot een wereld leidt waarin je niet in plaats van een ander zou willen leven, handel dan anders.

Wat zou een moraal ook anders kunnen behelzen? Het kan dan ook niemand echt verbazen dat zowel de religie als de wetenschap niet bij machte is om onze kennis van wat moraal inhoudt fundamenteel te vergroten. Beide maken hooguit duidelijk dat ze zich met allerlei uitvluchten aan de eigen morele eis willen onttrekken en daarvoor een willekeurig ritueel of een pingpongspelletje met waarden in de plaats wensen te stellen. Al dat nadenken over God en het hiernamaals en al dat onderzoek van de wereld had ons ook nooit iets anders kunnen opleveren dan het inzicht dat mensen erbij gebaat zijn om elkaar als mens te benaderen. Veel verbazingwekkender dan onze eeuwige

belangstelling voor goed en kwaad is dat sommigen hardnekkig blijven proberen aan te tonen dat moraal helemaal niet bestaat en dat zelfs elke gedachte daaraan op niets is gebaseerd, die ze in hun dagelijks leven dan ook zo veel mogelijk uit de weg gaan.

De mens is als geen ander ons bekend levend wezen in staat om met behulp van zijn kennis de wereld naar zijn hand te zetten, doorgaans met adembenemende snelheid en zeer positieve resultaten. Als we eenmaal besloten hebben om voet op de maan te zetten, laten we ons door niets daarvan weerhouden. Van de ontdekking van het vuur tot aan het ledscherm, van de steenslinger tot aan de drone: de successen die we met onze inzichten hebben behaald zijn even talrijk als stuk voor stuk indrukwekkend. Maar waarom hebben we onze morele inzichten niet met evenveel enthousiasme toegepast? Sterker nog, waarom doen we zo ons best om zelfs de kleinste morele successen weer teniet te doen zodra de kans zich voordoet? Wie op een ochtend besluit om vanuit Hamburg niet met de hogesnelheidstrein naar zijn werk in Berlijn te reizen, maar zich liever op handen en voeten oostwaarts begeeft, of wie zijn chef de zo hevig verlangde conceptovereenkomst per postduif toestuurt in plaats van per e-mail, mag erop rekenen dat zijn medemens hem hoofdschuddend aankijkt. Maar als er weer eens iemand opduikt die zeer welsprekend betoogt dat het idee van één mensheid een gedachtekronkel is, een illusie, een hersenschim, en dat alles wat over de rede, over vrijheid en mensenrechten wordt geopperd hooguit als naïef en wereldvreemd kan gelden – zo niet als gevaarlijk bedrog –, dan weet die altijd weer de aandacht te trekken. En als iemand weer eens waagt te zeggen dat onze cultuur wordt bedreigd door een willekeurig andere, zolang we er niet voor betaald hebben om die als toerist aan de andere kant van de wereld in ogenschouw te nemen, dan nemen we dat serieus alsof we zoiets nog nooit eerder hebben gehoord, laat staan gedacht. En als iemand beweert dat er zwaarwegen-

de redenen zijn om mensen te vermoorden die het tekenen van spotprenten als beroep hebben of die niets anders met elkaar gemeen hebben dan dat ze op een vrijdagavond toevallig in hetzelfde café zitten als waaraan de moordenaar onaangename herinneringen heeft, dan spreken we hem nog altijd niet vol overtuiging tegen, maar geven we er de voorkeur aan niet alleen de waardigheid van de slachtoffers in twijfel te trekken, maar tegelijkertijd ook onze overtuigingen, omdat het immers zo kan zijn dat er toch wel iets klopt aan die door middel van machinegeweren en bomgordels geuite kritiek. ‘Gaat het nog wel?’ zou je kunnen vragen, vooropgesteld dat je daarvoor genoeg tijd hebt want meteen staat de volgende op om ons te beleren dat wanneer je maar lang genoeg kijkt en je blik genuanceerd genoeg is uiteindelijk iedereen op zijn manier gelijk blijkt te hebben, wat dan bovendien aan de man wordt gebracht als voortschrijdend inzicht in combinatie met de aanbeveling om voortaan liever helemaal af te zien van begrippen als ‘goed’ en ‘kwaad’, ‘juist’ en ‘verkeerd’, omdat die toch niets bijdragen aan het inzicht van alles en iedereen.

Waar iemand die dit niet begrijpt als dom of op zijn minst als onontwikkeld wordt beschouwd, ontbreken begrippen van radeloosheid. Misschien is dit al voldoende verklaring voor onze terughoudendheid om aandacht te schenken aan filosofen die over het kwaad spreken, waarmee ze dan doelen op het vermogen van de mens iets te doen wat hij zelf als verkeerd ziet. Moeten degenen die verklaren de wijsheid te begeren er niet de voorkeur aan geven om alles onder elkaar te houden teneinde de heilige hoogvlakte van het denken zuiver te houden en daar slechts over het Ware, Goede en Schone te spreken zodat er iets glanst wat de niet-verlichten blijft aantrekken en troost blijft bieden aan de dommen en de bij tijd en wijle vertwijfelden? Een vakantieganger verwacht immers ook prachtig witte en schone stranden, een opbouwende parallelle wereld zelfs, waar de zon

altijd schijnt en de bedelaars pittoresk dienen te zijn, waar niemand honger lijdt of slavenarbeid verricht en waar uit de strakblauwe hemel hooguit een ons deugd doende zin van het leven of een bemoedigend advies neerklettert. Op zijn minst één keer per jaar moet alles goed zijn, zodat we daarna kunnen doormodderen op dezelfde manier als voorheen.

Filosofie mag zich alleen manifesteren als meditatie. Beheerst en uitgebalanceerd in zorgvuldig gekozen en zacht uitgesproken bewoordingen, altijd bij uitstek voorzichtig tot op het punt van zelfkwellig: een niet al te opdringerig gezongen deuntje dat alleen welkom is zolang het geen pijn doet of er ook maar iets tegenover hoeft te staan. Graag geen vervelende dingen. Hooguit is wat verlichtingspathos toegestaan met een meeslepend onschuldig utopietje of een schoolfrikkerig opgestoken wijsvinger omdat de brutale deugniet achter in de klas zich altijd al als levenswijzer, maar vooral als vrolijker heeft kunnen onderscheiden dankzij die zelfbenoemde bovenmeester die tevergeefs probeert hem tot de rede te roepen. Dus je kunt ervoor kiezen om gerustgesteld te glimlachen of begripvol het hoofd te schudden over de tentoongespreide wereldvreemdheid, die slechts zo nu en dan vrolijk wordt begroet. Terug naar het wel serieus te nemen leven dus, waarvan die vergeestelijkte types toch nog nooit iets begrepen hebben, want de werkelijke wereld steekt héél anders in elkaar dan iedereen van hen wil aannemen.

Daarbij was het ooit de voornaamste taak van de filosoof om vragen te stellen, niet om bijvoorbeeld antwoorden te geven, dus om hardnekkig de vinger te blijven leggen op hetgeen wij lang niet zo goed begrijpen als we pretenderen en vaak ook geloven. Wie zichzelf en anderen voortdurend een spiegel voorhoudt, heeft bijna altijd een imagoprobleem. Daarom vertelde de Griekse filosoof Aristoteles de betalende bezoekers van zijn academie liever dat filosofie begint met zich verbazen. Het beeld van weetgierige grote kinderogen wekt natuurlijk veel meer

sympathie dan de priemende blik van de scepticus. Bovendien was Aristoteles zich er maar al te zeer van bewust dat een van zijn voorgangers juist vanwege zijn voortdurende twijfel tot de dood was veroordeeld. Dat was ene Socrates, die met de zichzelf verleende vergunning tot kniezen in de hand in drinklokalen zijn medeburgers lastigviel om hen te doordringen van de ondeugdelijkheid van hun theorieën. De filosofie die tot de werkelijkheid leidt, is veel meer dan een verheven decor of een fantasietje zonder gevolgen, en dan vooral voor degenen die zich met haar bezighouden. Kritische vragen zijn zonder meer ook een bedreiging voor degenen die hun macht en hun positie in de maatschappij vooral te danken hebben aan de hoopvolle verwachting van het volk dat op zijn minst sommigen precies weten wat ons te doen staat en dat op zijn minst één iemand alles onder controle heeft.

Vooraf wie over het kwaad spreekt, getuigt openlijk van een tegengestelde mening. Het draait daarbij om wat niet zou mogen gebeuren en om degenen die het toch doen. Om degenen die het niet begrijpen en om degenen die het wel begrijpen, maar niet tegenhouden. Het draait daarbij vooral om hetgeen we naar onze overtuiging hebben begrepen en dat we juist daardoor steeds onderschatten. En het draait daarbij niet in de laatste plaats om onze zelfingenomen trots over het feit dat we altijd blijven luisteren en begrip blijven opbrengen, waardoor we verblind raken voor het gevaar dat anderen zich al lange tijd verlaten op ons verlangen alles te willen begrijpen, dus ook hen. Kortom, wie over het kwaad spreekt, waarschuwt. Niet alleen voor onderschatting van de daders, maar ook voor de verleidelijke aard van mooie theorieën en simpele oplossingen.

Er zit ook niets anders op. Wie wil vandaag de dag zijn medemens nog troosten met een verklaring van het kwaad? Wie zou je nog kunnen wijsmaken dat uiteindelijk alles ergens goed voor is geweest, alsof alle duivels noodzakelijk waren voor het

heilsverhaal en de engelen alleen mochten vallen met toestemming van hun god? Wie zou je nog kunnen wijsmaken dat de ijverigen en begaafden uiteindelijk overwinnen omdat Goedheid de enige ware kracht is? Dat er geen licht bestaat zonder schaduw? Maar de vraag is vooral of iemand nog graag de koelte opzoekt sinds de 'schaduw' getooid zijn met namen als Adolf Hitler en Jozef Stalin. De innemende Mephistopheles, met wie je zulke verrukkelijk ongeoorloofde gesprekken kunt voeren, vangt allang niet meer staatslieden in zijn netten, maar houdt zich nog hooguit als huwelijkszwendelaar schuil in de bosjes. En ook al heeft Martin Heidegger inderdaad heimelijk neergekrabbeld dat Hitler en massamoord absoluut noodzakelijk zijn geweest voor het *Seynsgeschick* (nee, vraag niet verder!), en ook al hebben bevlogen geestelijken heel aandoenlijk bij een kopje thee verklaard dat zonder de Jodenvervolging hun talloze helpers geen blijk hadden kunnen geven van naastenliefde (vraag ook hier alsjeblieft niet verder!), als dit geen getuigenis was geweest van harteloze blindheid had je misschien nog medelijden kunnen opbrengen voor zoveel laatreligieus verlangen naar verlossing. Maar zo iets kan niemand onmogelijk nog serieus nemen. We weten dat we het over iets moeten hebben wat zich niet liet voorzien en onmogelijk ooit nog goedge maakt kan worden want de mens had daar nooit toe in staat mogen zijn. We vermoeden dat er iets fundamenteels is veranderd, iets waardoor we even onmogelijk terug kunnen naar de verheven als de alledaagse aspecten van ons bestaan. We staan allang achterdochtig tegenover de in hemelprologen verkondigde boodschappen en nergens laat zich nog een god bekennen die we onze wandaden in de sandalen kunnen schuiven, ook al is dat het heilsplan. Wat wij op ons conto moeten schrijven, sluit gewoon niet meer aan op het fraaie idee van een jarenlange dooltocht door het leven, van een leertijd met goddelijke zegen.

Wie vandaag de dag over het kwaad spreekt, doelt dan alleen op de mens.

Toen de wereld en de mens nog opgevat konden worden als vervaardigd door Gods hand, lag het voor de hand het kwaad eenvoudigweg te zien als een in ons sluimerende dierlijke erfenis, als een regressie, een terugval in een primitiviteit die we als fatsoenlijke en gezonde lieden allang overwonnen hadden. Geweld, zo zegt een oud sprookje, oefent per slot van rekening alleen aantrekkingskracht uit op degenen die het niet gered hebben in de van angst bevrijde ruimte van het compromis, in de burgerlijkheid dus, of die om onbegrijpelijke redenen een rustig leventje in een fraai geordende samenleving niet op prijs weten te stellen. Wie de cultuur oprecht deelt en daaraan bijdraagt, kent volgens deze flatterende opvatting geen geweld meer en heeft ook geen behoefte meer aan onbehagen of verzet omdat alleen degenen die het niet kunnen bolwerken nog in opstand komen. Wat zou je je nog druk maken als het allemaal zo eenvoudig was? De grote Engelse filosoof Thomas Hobbes kon in 1642 zijn lezer nog choqueren met zijn verklaring *homo homini lupus est* (de mens is de mens een wolf). Nog geen vierhonderd jaar later zou het als een blij makende stap vooruit worden gezien als de mens zich weer zo voorspelbaar als een dier zou gedragen en als wij zelfs onze keurig vastgelegde vrijheid niet direct zouden opvatten als middel om diegenen aan ons te onderwerpen die we nooit echt zouden vragen om plaats te nemen aan de fraai gedekte tafel, maar die we hooguit het zilverwerk willen laten poetsen. We zijn allang op de hoogte van het geweld dat uit cultivering voortkomt en dat zich manifesteert met een subtiliteit waarvan geen barbaar zich ooit een voorstelling heeft kunnen maken. De hoop om de ellendige gevolgen van de wanmoraal te kunnen overwinnen door verfijnde zeden en allerlei burgerlijke deugdencatalogi werd al de grond ingeboord voordat de Duitsers gehuld in strakke uniformen en met himmleri-

aans fatsoen overgingen tot een demonstratie van de perfecte moordstaat.

De blik in de spiegel van het verleden in combinatie met de poging dat verleden te verklaren, maakt één ding vooral duidelijk: de smoesjes zijn op. Er is er niet één meer waaraan we ons kunnen vastklampen. De meeste denkbeelden die we bedacht hebben, tasten in het luchtledige, in elk geval zodra we ze niet alleen proberen uit te spreken, maar ook te denken. Hoe dien je de vermaning dat je ‘het kwaad’ niet mag ‘demoniseren’ op te vatten in een wereld waarin wij allang geen demonen meer kennen met uitzondering van die van onszelf? Wie gelooft er nu werkelijk dat alleen de verwijzing naar de prehistorie al voldoende is om de dwaalwegen te verklaren die we heel bewust met ons denken zijn ingeslagen? Wie mag er nog op empathie hopen als de ergste martelmethode vooral inlevingsvermogen vereisen, het vermogen zich in een ander te verplaatsen? Hoe kun je beweren dat het systeem de mens moreel corrupteert wanneer dezelfde mens ondertussen maar al te goed weet hoe hij systemen zo kan construeren dat ze precies dat doen? Wie is er nog zo zelfbewust om te veronderstellen dat terroristische groeperingen uit eenvoudige, achterlijke zielen bestaan, hoewel ze over de modernste communicatiemiddelen beschikken en de Europese waarden goed genoeg doorzien om ze effectiever tegen ons in te zetten dan wij ze kunnen verklaren? En vooral: hoe kun je, dit alles in aanmerking genomen, nog altijd de eis van de verlichting aanhangen dat ieder mens zich moet bedienen van zijn eigen verstand zonder leiding van een ander, hoewel wij inmiddels nog allerminst zeker weten wat het zelfdenken ons zal brengen?

Het zijn altijd maar enkelen geweest die zich de luxe van de onverstoorbare kalmte konden veroorloven. Ons rest niets anders dan nogmaals naar het kwaad te vragen, dus om ons te verdiepen in de radeloosheid en de ontsteltenis om te voorkomen